

Podium voor Bio-ethiek

Thema: Natuur binnen of buiten het hek

Redactioneel

Mike Lensink en Sanne van der Hout

We zijn niet alleen op aarde

Sjaak Swart

Ethiek van het boerenland

Jeannette van de Ven

Natuur binnen of buiten het hek? Een reflectie vanuit bestuurskundig perspectief

Hens Runhaar

“Sinds het Antropoceen is de natuur alleen maar wilder geworden.”

Bernice Bovenkerk in gesprek met Martin Drenthen

Sanne van der Hout

Algemeen

Berichten van het Rathenau Instituut

Rosanne Edelenbosch en Geert Munnichs

Nieuws van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid

Myrthe Lenselink en Jan Stalman

Colofon

De NVBe streeft naar (1) stimulering van de bio-ethiek (humane, dier- en natuurethiek) in relevante sectoren, (2) contacten tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties, (3) erkenning van de waarden van een open discussie over bio-ethische problemen in wetenschap en samenleving, (4) presentatie van discussies in de bio-ethiek in Nederland.

Het Podium voor Bio-ethiek (voorheen de Nieuwsbrief) van de vereniging draagt bij aan deze doelen door publicatie van bio-ethisch nieuws (van binnen en buiten de vereniging) en bondige, voor een breed publiek toegankelijke, interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties.

Het Podium voor Bio-ethiek verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan leden van de NVBe. Het Podium voor Bio-ethiek, mededelingen uit de Vereniging en bio-ethische informatie verschijnen ook op www.nvbe.nl.

Redactieadres

Secretariaat NVBe
info@NVBe.nl, t.a.v. Podium-redactie.

Redactie

drs. Marieke Bak, drs. Leo van den Brom,
dr. Rosanne Edelenbosch, dr. Beatrijs Haverkamp,
dr. Sanne van der Hout, drs. Mike Lensink,
dr. Hanneke van der Meide, dr. Lieke van der Scheer,
dr. Dirk Stermerding en dr. Sjaak Swart.

Website

dr. Anke Oerlemans en dr. Nikkie Aarts.

Opmaak

drs. Ger Palmboom.

Instructie voor bijdragen

Bijdragen in overeenstemming met de doelstelling van Het Podium voor Bio-ethiek zijn van harte welkom. Voor suggesties en vragen kunt u zich wenden tot de redactie via het e-mailadres. Artikelen bij voorkeur rond de 1500 woorden, boekbesprekingen en verslagen van congressen, conferenties, etc. maximaal 500 woorden.

Bij voorkeur geen uitgebreide literatuurverwijzingen. Bijdragen kunt u per e-mail sturen naar het redactieadres.

De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren of in te korten.

Bestuur NVBe

dr. Nikkie Aarts, dr. Katja ten Cate, drs. Maaïke Haan,
drs. Joost van Hertem (penningmeester),
dr. André Krom (voorzitter), dr. Lieke van der Scheer en
dr. Guus Timmerman (secretaris).

WWW.NVBE.NL

Lid worden?

Iedereen die op een of andere manier (op academisch niveau) betrokken is bij de levenswetenschappen en de ethische reflectie daarop, kan lid worden van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe). Op de website www.nvbe.nl (doorklikken naar 'Lidmaatschap') vindt u een formulier waarmee u zich kunt aanmelden als lid. De ledenadministratie is te bereiken via ledenadministratie@nvbe.nl

Neem contact op met het secretariaat:

info@nvbe.nl

Inhoudsopgave

Thema: Natuur binnen of buiten het hek

2 Redactioneel

Mike Lensink en Sanne van der Hout

3 We zijn niet alleen op aarde

Sjaak Swart

7 Ethiek van het boerenland

Jeannette van de Ven

9 Natuur binnen of buiten het hek? Een reflectie vanuit bestuurskundig perspectief

Hens Runhaar

12 “Sinds het Antropoceen is de natuur alleen maar wilder geworden.”

Bernice Bovenkerk in gesprek met Martin

Drenthen

Sanne van der Hout

Algemeen

19 Berichten van het Rathenau Instituut

Rosanne Edelenbosch en Geert Munnichs

21 Nieuws van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid

Myrthe Lenselink en Jan Stalman

Uit de Vereniging

Nieuwe redactieleden gezocht

De redactie van het Podium voor Bio-ethiek is op zoek naar versterking. Hebt u affiniteit met bio-ethische thema's en een goede beheersing van de Nederlandse taal? En houdt u ervan discussies zo helder mogelijk voor een breed publiek van geïnteresseerden te belichten? Dan is redactielid worden bij het Podium wellicht iets voor u!

Het Podium voor Bio-ethiek beoogt het debat over bio-ethische vraagstukken te faciliteren en te bevorderen door middel van vier themanummers per jaar. Als redactielid stel je (gemiddeld) eenmaal per jaar een themanummer samen en kom je vier keer per jaar bijeen voor redactieoverleg over o.a. de keuze van thema's.

Interesse? Stuur een mailtje met CV en korte motivatie naar info@liekevanderscheer.nl of beatrijs.haverkamp@wur.nl.

Thema: Natuur binnen of buiten het hek

Redactioneel

Het stormt in het Nederlandse landschap, en de herfst is daar maar ten dele verantwoordelijk voor. We zijn als maatschappij verzeild geraakt in een verhitte discussie over de manier waarop onze grond gebruikt zou moeten worden. Niet geheel verwonderlijk natuurlijk: gezien het grote aantal mensen dat op het minimale stukje aarde woont dat Nederland genoemd mag worden, is gesteggel over de inrichting van ons landschap een begrijpelijk en bekend verschijnsel. Maar de discussie heeft de afgelopen tijd een nieuwe dimensie gekregen, mede veroorzaakt door een gebeurtenis die de meesten van ons bekend is: de onverwachte terugkeer van de wolf in onze leefomgeving. Het heeft ertoe geleid dat er veel aandacht wordt besteed aan het begrip 'natuur' en hoe dit op gespannen voet staat met 'cultuur', en in het bijzonder met onze veehouderij. Het is een ingewikkelde kwestie, waarin vele belangen en belanghebbenden de revue passeren. Zo wordt de terugkeer van de wolf door ecologen en natuurbeheerders toegejuicht vanwege de biodiversiteit. Aan de andere kant trekken schapenhouders aan de bel, omdat de wolven hun schapen doden. Ook kunnen wilde dieren ziektes overbrengen en daardoor de veehouderij bedreigen. De Nederlandse varkenshouderij is bijvoorbeeld als de dood voor een uitbraak van de Afrikaanse varkenspest onder wilde zwijnen. Maar de veehouderij heeft onmiskenbaar ook negatieve effecten op natuur en biodiversiteit, bijvoorbeeld door de uitstoot van broeikasgassen, stikstof en door maaieregimes die tot teruggang van het aantal weidevogels heeft geleid. De legitimiteit van landbouw en veeteelt berust op het idee dat de mens het recht heeft om een deel van de aarde te gebruiken voor de eigen voedselvoorziening. Het produceren van voedsel is dan wellicht een gerechtvaardigd doel, maar waar ligt dan de grens?

De verschillende posities die in het debat over dieren in de natuur worden ingenomen, worden ondersteund vanuit verschillende morele opvattingen en (ethische) theorieën. Er worden argumenten aangedragen vanuit de dierethiek, waarin de nadruk ligt op het waarborgen en bevorderen van het welzijn van onze fauna, maar ook vanuit een wildernisvisie die

de nadruk legt op het zoveel mogelijk met rust laten van de natuur. Om de complexiteit volledig te maken, mengen ook de Nederlandse boeren zich fel in het debat, met een eigen pakket aan ethische overwegingen die deels overlappen met, maar gedeeltelijk ook tegengesteld zijn aan de eerdergenoemde theoretische uitgangspunten. Het moge duidelijk zijn dat deze thematiek niet alleen theoretisch ingewikkeld is, maar ook een concreet en invoelbaar probleem is met een weerslag op veel sectoren en groepen in de Nederlandse samenleving: de politiek, het bedrijfsleven en de individuele burger zijn elk op een bepaalde manier stakeholder in deze discussie.

Vandaar dat de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek besloot om het spanningsveld tussen natuurbeheer en veehouderij tot het thema te maken van haar jaarlijkse symposium. Zoals gebruikelijk, heeft de NVBe een expert uitgenodigd voor het schrijven van een preadvies. Dit jaar kwam dit van de hand van milieufilosoof Martin Drenthen, universitair hoofddocent aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Het onderzoek van Drenthen richt zich op de ethiek van natuurontwikkeling en op morele vragen rond de verhouding mens-landschap, zoals bijvoorbeeld in zijn boek *Natuur in mensenland. Essays over ons culturele landschap* (KNNV Uitgeverij 2018). Het uitgangspunt van zijn uitgebreide preadvies, met als titel *Natuur binnen of buiten het hek. Over de spanning tussen natuurbeheer en veeteelt en de grens tussen natuur- en cultuurland*, is de verschillende betrokken partijen een stem te geven en het gesprek over grenzen en mogelijkheden van het boerenperspectief te faciliteren.

De voordracht van Martin Drenthen op het Jaarsymposium bleek meer dan genoeg reden tot verdere discussie. Dit nummer van het Podium staat in het teken van verdere verdieping van de thematiek, waarbij wij het van belang vonden om auteurs vanuit verschillende visies en disciplines aan het woord te laten en de sprekers tijdens het symposium de mogelijkheid te bieden om uitgebreider op het preadvies te reflecteren. *Sjaak Swart*, tot zijn pensionering werkzaam als universitair hoofddocent bij de Science & Society Group van de Rijksuniversiteit Groningen, zoekt in zijn bijdrage een antwoord op de vraag hoe we om moeten gaan met wilde dieren, nu deze zich steeds meer in het mensenland vertonen. In de tweede bijdrage bear-

gumenteert *Jeannette van de Ven*, praktiserend boerin en werkzaam bij de Land- en Tuinbouw Organisatie (LTO) Nederland, waarom het cruciaal is om in de discussie rond natuurbehoud en veehouderij samen een balans te vinden en hierin ook het perspectief van de boer mee te nemen. Vervolgens biedt *Hens Runhaar*, buitengewoon hoogleraar Beheer van Biodiversiteit in Agrarisch Landschap aan de Wageningen Universiteit, vanuit zijn expertise een kritisch perspectief op het preadvies. In zijn bijdrage zet hij uiteen hoe vanuit bestuurskundig perspectief omgegaan kan worden met de veelheid aan ethische standpunten in deze discussie. De laatste bijdrage bestaat uit een bewerking van een dialoog – opgetekend door redacteur Sanne van der Hout – tussen milieufilosoof en dierethicus *Bernice Bovenkerk* en de auteur van het preadvies, *Martin Drenthen*. In deze bijdrage wordt Drenthen door Bovenkerk nog wat steviger aan de tand gevoeld over de implicaties van zijn visie op het spanningsveld tussen natuurbeheer en veehouderij. We hopen dat we met dit themanummer een constructieve bijdrage kunnen leveren aan het debat, en wensen u veel leesplezier.

Mike Lensink & Sanne van der Hout,
de themaredactie.

Thema: Natuur binnen of buiten het hek

We zijn niet alleen op aarde

Sjaak Swart

Veel dierethische benaderingen maken geen principieel onderscheid tussen gehouden en wilde dieren, behalve dat de laatste groep met rust dient te worden gelaten. Maar nu wilde dieren zich meer in het mensenlandschap vertonen, lijkt dat geen optie meer. Hoe daarmee om te gaan?

Wilde dieren in ons landschap

Wilde dieren worden bedreigd in hun bestaan. Hun leefgebieden raken gefragmenteerd, vervuild en verstoord door menselijke activiteiten, zoals transport, verstedelijking, landbouw en visserij. Maar een aantal soorten doet het juist goed; zo goed dat we meer en meer geconfronteerd worden met wilde dieren in het menselijke landschap. Een voorbeeld is de wolf, wiens entree door natuurbeschermers wordt bejubeld. Ook de bever, de lynx en de grijze en gewone zeehond zijn succesvol; de zeearend en de aalscholver doen het ook prima. In een recent rapport worden bijna 40 zoogdier- en vogelsoorten genoemd waarvan de populaties toenemen in Europa, en met name in Noordwest-Europa (Deinet et al., 2013).

Maar hun succes stuit ook op weerstand. Schapenboeren vrezen de wolf, waterbeheerders maken zich zorgen over de bever die waterlopen verstoort en tuineigenaren zijn boos op de wilde zwijnen die hun tuinen omploegen. Het zijn niet alleen deze tamelijk grote zoogdieren die voor onrust zorgen. Nog maar kortgeleden schreven de kranten over veldmuizen die de strakke weilanden van de boeren overhoophaalden en we kennen al jarenlang ganzen die op de voedselrijke graslanden van diezelfde boeren afkomen en een gevaar vormen voor het vliegverkeer.

De conflicten die voortkomen uit de opkomst van wilde dieren, zijn ook een dierethische uitdaging: dienen we wilde dieren op vergelijkbare wijze te behandelen als gehouden dieren die onder onze zorgplicht vallen? Of hebben wilde dieren een andere morele status?

Dierethiek

Volgens de meeste stromingen in de dierethiek leiden bepaalde eigenschappen van dieren tot een morele status. Dat houdt in dat hen een intrinsieke of inherente waarde wordt toegekend en dat zij niet of niet zonder goede reden mogen worden geschaad in hun welzijn.

Bij de utilistische dierethiek is dat het vermogen te kunnen lijden (Singer, 1990) en bij de op rechten gebaseerde dierethiek is *sentience*, of beter nog 'een subject-van-een-leven te zijn' (Regan, 1983).¹ De *capability*-benadering (Nussbaum 2006) stelt de soort-karakteristieke vermogens centraal die het dier in staat stellen te floreren. Gehouden en wilde dieren verschillen hierin niet principieel. Dat sluit niet uit dat er respect voor de wildstatus bestaat, maar dat impliceert juist geen bemoeienis, behalve als we de natuurlijke leefomgeving van de dieren schaden; dan hebben we een verantwoordelijkheid voor herstel of compensatie (Palmer, 2010). In een preadvies van de NVBe (Swart, 2006) stelde ik eerder dat we ook een *non-specifieke* zorgplicht hebben voor wilde dieren: 'Indien we wilde dieren een waarde toekennen, dan impliceert dat een morele zorgplicht voor de natuurlijke omgeving. Deze zorg is gericht op het creëren of in stand houden van de natuurlijke omgeving, maar niet gericht op de individuele behoeften van het dier'. Deze uitgangspunten lijken niet meer voldoende nu wilde dieren ook het door mensen gedomineerde landschap claimen.

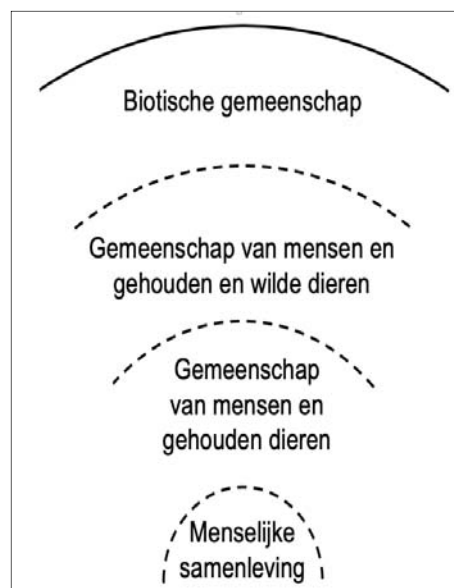
Eco-ethiek versus dierethiek

De meeste dierethische benaderingen gaan uit van het individuele dier. Weliswaar worden moreel relevante kenmerken van een dier gebaseerd op soorteigenschappen, maar het behoren tot een bepaalde soort is in zichzelf geen moreel relevant criterium. Dat zou 'speciesisme' inhouden.² Deze individualistische visie botst met eco-ethische benaderingen waarin aan collectieve entiteiten zoals populaties of ecosystemen een morele status wordt toegekend die de morele status van individuele wilde dieren kunnen overschrijven. De heftige discussies over de Oostvaardersplassen in de afgelopen jaren, waar het welzijn van dieren tegenover de waarde van een meer of minder autonoom functionerend ecosysteem stond, illustreren dit conflict (Swart, 2006).

Om dit conflict op te lossen, stelde Callicott

(1988) het concentrische cirkelmodel voor. Daarin worden verschillende gemeenschappen onderscheiden die als geneste cirkels zijn geordend. Centraal staat de menselijke samenleving en daaromheen de gemengde gemeenschap van mensen en gehouden dieren zoals huisdieren en vee. Aan de buitenzijde vinden we de biotische gemeenschap waar alle levende wezens deel van uitmaken en waar de regels van de wilde natuur gelden. Daar bestaat geen recht op leven of welzijn; het is eten of gegeten worden. Voor zover we ons daarmee bemoeien, gaat het belang van populaties en ecosystemen boven dat van individuen. De leden van de binnencirkels zijn wel lid van de buiten-cirkels, maar andersom is dat niet het geval. De ethiek van de binnencirkels overschrijft echter wel die van de buitencirkels: ook in de wilde natuur is moord verboden, maar wie omkomt door een vrijwillig verblijf in de wildernis, kan dat niemand aanrekenen.

Volgens dit model hebben we een zorgplicht voor gehouden dieren, maar niet voor wilde dieren die alleen tot de biotische gemeenschap zouden behoren. Het is daarom moreel juist het schaap te redden dat in de sloot is beland, maar het ree dat dreigt te verdrinken nadat het door het ijs van een ven is gezakt, hoeft niet op hulp te rekenen (Swart, 2006). Welnu, de opkomst van wilde dieren in ons landschap lijkt een extra cirkel toe te voegen aan het model van Callicott: de gemeenschap van mensen en zowel gehouden als wilde dieren, die net buiten die van mensen en gehouden dieren ligt (zie figuur 1). Voor die gemeenschap moeten we dan nog wel nieuwe regels ontwerpen.

Figuur 1. Een schematische weergave van het concentrische cirkelmodel (naar Callicott, 1988). De hypothetische gemeenschap van mensen en gehouden en wilde dieren is toegevoegd.

Politieke gemeenschappen van mensen en dieren

Donaldson en Kymlicka betogen echter in een invloedrijk boek (2011) dat het model van Callicott veronachtzaamt dat mensen én dieren subjecten of zelfs personen zijn met belangen en morele rechten die niet kunnen worden overschreven door die van ecosystemen of populaties. Dieren hebben universele basisrechten, zoals het recht om niet te worden gedood of te worden geschaad in hun welzijn. Maar de morele status van een dier hangt ook af van de positie die het heeft ten opzichte van de menselijke gemeenschap. Huisdieren en landbouwdieren behoren volgens Donaldson en Kymlicka tot die gemeenschap en hebben een subjectief goed, of belang. Zij moeten daarom als medeburgers worden beschouwd met in principe vergelijkbare rechten als die van mensen. Wilde dieren in de natuur leven daarentegen in hun eigen soevereine gemeenschap, als ware het een andere natie. Zij reguleren zichzelf en dat moeten we respecteren door niet in hun gemeenschap te interveniëren.

Maar wat is dan de plaats van wilde dieren die in ons landschap verschijnen? En van al die typische cultuurvolgers als merels, duiven en muizen die we al langer in onze tuinen en huizen tegenkomen? Donaldson en Kymlicka noemen hen 'liminale dieren', een zeer heterogene groep die in een tussenpositie verkeert. Ze zijn als *denizens* in de menselijke samenleving, zoals immigranten of toeristen. Die hebben een aantal basisrechten maar niet alle rechten die burgers van een land hebben, zoals stemrecht. Liminale dieren verkeren in een vergelijkbare positie: 'Ze zijn onder ons maar niet een van ons' (p. 214), aldus de auteurs. Hun basisrechten zijn niet geschaad of gedood te worden, maar we hoeven ze niet te voeden of huisvesting te bieden; het blijven in die zin wilde dieren, al behoren ze niet tot een soevereine gemeenschap van wilde dieren. We hebben geen zorgplicht, maar hun aanwezigheid moeten we accepteren. We moeten hen tolereren, maar we mogen onszelf wel beschermen tegen ernstige overlast en schade, zolang dat gebeurt met respect voor hun basisrechten.

Tegen dit model van politieke, soevereine gemeenschappen kan worden ingebracht dat het een antropomorf perspectief in sociologisch zin op wilde dieren impliceert. Als er al sprake is van een gemeen-

schap, één die uit populaties en verschillende soorten bestaat, dan wordt deze slechts aangestuurd door het collectieve resultaat van het gedrag en de interacties van en tussen de leden (zoals predatie, reproductie en migratie) en abiotische omstandigheden. Centrale sturing en gedeelde doelen en waarden ontbreken. Het is verder onduidelijk hoe het idee van soevereine gemeenschappen van wilde dieren zich verhoudt tot ecologische standaardbegrippen zoals habitat, niche en territorium. Veel dieren hebben bovendien geen vaste standplaats en migreren over lange afstanden, waarbij zij zich niet beperken tot natuurgebieden. Brandganzen broeden rond de poolcirkel, maar overwinteren in de arcadische landschappen rond de Noordzee. Grutto's broeden in het voorjaar op de Friese weilanden, maar zijn in de winter te vinden op de West-Afrikaanse rijstvelden. Wilde natuur is soms ook heel dynamisch en dieren moeten vaak opportunistisch gebruikmaken van de beschikbare natuurlijke of menselijke bronnen. Ze passen hun gedragsrepertoires aan als omstandigheden veranderen en kunnen dan komen opdagen in het menselijke landschap. Zijn onze weidevolgels bijvoorbeeld niet allemaal 'liminaal' in plaats van 'wild', omdat ze hun broedgebieden kiezen in door mensen beheerde weilanden? Het is de vraag of we wel onderscheid kunnen maken tussen wild en liminaal met het criterium van soevereiniteit.

Een netwerk van afhankelijkheden

Stelt u zich de kanoet eens voor die broedt op het noordelijk halfrond, in de late zomer of vroege herfst naar het zuidelijk halfrond vliegt, en terugkeert in de lente. De fysieke conditie, de aanwezigheid van foerageerplekken op de vliegroute, het gevaar van predatie en jacht, de verschillende weersomstandigheden – het zijn allemaal kritieke, soms dodelijke factoren voor het dier. Alleen dieren die in staat zijn om te gaan met de heterogene en dynamische omgeving, inclusief het door mensen gedomineerde landschap, zijn succesvol en kunnen overleven. En hoewel wilde dieren in zekere zin autonoom zijn en vrij zijn om te doen wat ze willen, worden ze in de praktijk voortdurend beperkt, beïnvloed en gestuurd door de dwingende omstandigheden van de omgeving. De suggestie van autonome, soevereine wilde dieren is moeilijk te rijmen met de sterke afhankelijkheid van dieren van hun

omgeving. Dieren zijn deel van een heterogeen, complex dwingend netwerk van afhankelijkheidsrelaties tussen abiotische en biotische factoren, waartoe ook de menselijke samenleving en haar instituties in meer of minder mate kunnen behoren (Swart, 2006; Coeckelbergh, 2012).

In de Antropocene wereld neemt onze invloed op dat netwerk toe en komen leefruimtes en niches van andere levensvormen in het gedrang. Onze leefwereld en die van wilde dieren schuiven steeds meer ineen. Dat impliceert non-specifieke zorg die ik eerder omschreef als gericht op de natuurlijke omgeving, opdat een dier op natuurlijke wijze kan leven. Maar gezien deze toenemende versmelting van leefwerelden, zal deze zorg ook op de menselijke wereld gericht moeten worden om wilde dieren hun leven mogelijk te maken. Misschien is deze vorm van non-specifieke zorg een invulling van de hiervoor gesuggereerde extra cirkel in het model van Callicott (1988).

Nee, we hoeven wilde dieren in ons landschap niet als gehouden dieren te behandelen. Maar we zijn niet alleen op aarde en kunnen proberen het landschap, onze infrastructuur en (boeren)bedrijven zodanig in te richten dat samenleven mogelijk wordt. Zie bijvoorbeeld het preadvies van Martin Drenthen (2019), waarin hij dit uitwerkt voor de wolf. En, hoewel de netwerkbenadering in tegenstelling tot die van Donaldson en Kymlicka niet vertrekt vanuit een politieke theorie, impliceert die wel een politieke opgave.

Dr. Sjaak Swart was tot zijn pensionering universitair hoofddocent bij de Science & Society Group (SSG) van de Rijksuniversiteit Groningen en is daar nog steeds aan verbonden.

Noten

1. Ik beperk me in dit essay tot 'hogere' dieren: dieren die kunnen voelen en subjectieve ervaringen hebben (*sentience*). Zij hebben een subjectief goed of belang. Singer (1990) ontleent daaraan het criterium 'te kunnen lijden' en Regan (1983) het 'zijn van subject-van-het-leven'.
2. 'Speciesisme' is een moreel oordeel vellen over een individu louter op grond van de soort waartoe het behoort. Net als bij geslacht (seksisme) en leeftijd (leeftijdsciscriminatie) kan het individu hier niets aan

doen en is een dergelijk oordeel moreel niet of zeer moeilijk te verdedigen.

Literatuur

- Callicott, J.B. (1988) *Animal Liberation and Environmental Ethics: Back Together Again*. *Between the Species*. 4(3), pp. 163-169.
- Coeckelbergh, M. (2012) *Growing moral relations. Critique of moral status ascription*. New York: Palgrave Macmillan.
- Deinet, S., et al. (2013) *Wildlife comeback in Europe: The recovery of selected mammal and bird species*. BirdLife International and the European Bird Census Council. London: ZSL.
- Donaldson, S. & W. Kymlicka (2011) *Zoopolis. A political Theory of Animal Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Drenthen, M. (2019) *Natuur binnen of buiten het hek? Over de spanning tussen natuurbeheer en veehouderij en de grens tussen natuur en cultuurland*. Preadvies. Utrecht: Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek.
- Nussbaum, M.C. (2006) *Frontiers of Justice*. Cambridge: The Belknap Press.
- Palmer, C. (2010) *Animal Ethics in Context*. New York: Columbia University Press.
- Regan, T. (1983) *The case for animal rights*. Berkely, Los Angeles: University of California Press.
- Singer, P. (1990) *Animal Liberation*. (2nd edition). New York: Avon Book.
- Swart, J.A.A. (2006) *Dieren in context. Over de waarde van dieren*. Preadvies. Utrecht: Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek.

Thema: Natuur binnen of buiten het hek

Ethiek van het boerenland

Jeannette van de Ven

De spanningen tussen natuurbeheer, dieren in de vrije natuur en de moderne landbouw nemen toe. Iedereen claimt zijn of haar eigen stukje land zonder concessies te doen aan de ander. Vanuit ideologische motieven goed te begrijpen, maar uiteindelijk een doodlopende weg. Tijd voor wat boerenethiek.

Natuurbeheerethiek versus wildernisethiek

Dit onderwerp alleen al geeft voldoende voer voor discussie: moeten we dieren ongehinderd hun gang laten gaan, of ingrijpen en sturen middels doelgericht faunabeheer? En wat is dan die doelgerichtheid? En gaan we daarbij uit van het individuele dier met zijn behoeftes, of is het collectief van groter belang? De problemen rondom het beheer van de Oostvaardersplassen illustreren hoe moeilijk het is om deze discussie vanuit een gebiedsproces te voeren. De meningen en belangen zijn divers en verdeeld. Zien we de natuur als iets om voor te zorgen, of is ieder menselijk ingrijpen te veel? Iedere partij hecht veel waarde aan haar eigen standpunt en is bereid dat met verve te verdedigen. En dat in een klein land waar de ruimte al schaars is en iedere meter bevochten wordt. Deze discussie neemt steeds grimmiger vormen aan en werkt vaak polariserend. Aangezien in Nederland veel grond in eigendom is van boeren en tuinders, zijn het niet alleen de natuurbeheerders en bewoners die deze discussie onderling voeren; de boeren en tuinders zijn een partij om rekening mee te houden, en dat maakt deze discussie extra complex.

Boerenethiek

Boeren en tuinders zijn er intrinsiek van overtuigd dat hun bestaan gerechtvaardigd is, omdat zij zorgdragen voor het voortbestaan van de mens. Dit standpunt komt voort uit de bijdrage die zij leveren aan het pro-

duceren van voldoende en veilig voedsel en het creëren van een veilige leefomgeving. Een aantal zaken is hierbij van groot belang. Boeren en tuinders werken vaak vanuit het standpunt dat ook de generatie na hen nog gebruik moet kunnen maken van al het goede wat de aarde voortbrengt. Het zit niet in hun systeem om de aarde zodanig uit te putten dat hun nakomelingen geen bestaan meer hebben. Deze 'langetermijnvisie' zien we vaak terug in duurzaam bodembeheer en ook in de gebruikelijke financiering: niet gaan voor de snelle winst, maar voor een opbrengst op de lange termijn. Het mag duidelijk zijn dat deze houding tegenwoordig vaak onder druk staat. De roep om snel en gemakkelijk geld te verdienen, is ook in de land- en tuinbouw te horen.

Daarnaast hebben de meeste boeren en tuinders een diep respect voor de natuur; zij zijn namelijk voor een groot deel afhankelijk van natuurlijke processen. Ze zien zichzelf als onderdeel van deze natuur en weten als geen ander dat het leven – en dus ook de natuur – niet maakbaar is. Door alle technologische ontwikkelingen is de mens steeds beter in staat om zich aan te passen aan de wisselende omstandigheden die natuur en klimaat met zich meebrengen, maar dat aanpassingsvermogen is niet oneindig. Boeren en tuinders hebben nog steeds te maken met wateroverlast, droogte, ziekten en plagen. Er is daarbij een kentering gaande: boeren zijn zich meer en meer bewust dat zij slechts een klein radertje zijn in het grote geheel en runnen hun bedrijf niet *ondanks* de natuurlijke invloeden, maar *dankzij* deze invloeden. Zij zien de natuurlijke bronnen vaker als een hulpmiddel om voldoende en veilig voedsel te verbouwen en een veilige leefomgeving te creëren.

De natuurlijke processen maken op deze manier dus juist een wezenlijk onderdeel uit van het bestaan van boeren en tuinders. Daar hoort ook een bepaalde zorgplicht bij: voor mensen, voor dieren en voor de omgeving. Het veranderende toekomstbeeld dat de maatschappij hierover heeft, maakt de zaak erg complex: enerzijds moet het landschap fraai blijven, anderzijds moet het land vanuit het oogpunt van de boer ook functioneel zijn. Het dierenwelzijn moet toenemen, maar tegen welke (economische) prijs? Diepgeworteld zit het verzet tegen pogingen om goede, vruchtbare landbouwgrond te 'verkwanselen' aan de

natuur. Niet ieder stuk land is immers even geschikt om voer op te verbouwen of gewassen te telen. Boeren en tuinders kennen hun land en weten precies wat ze waar kunnen telen. Zij 'lezen' als het ware het landschap en hebben veel historisch besef van hun omgeving. En ondanks dat die grond misschien niet hun eigendom is, ervaren boeren en tuinders het wel als hun omgeving en soms bijna als hun bestaansrecht. Wanneer externe partijen met een andere visie op die omgeving komen, dan is het niet vreemd dat er een ingewikkelde discussie ontstaat.

Landschapsinrichting

Deze dilemma's bereiken een climax wanneer het komt tot gebiedsprocessen waarbij het gaat over landschapsinrichting. In een gebied komen diverse functionaliteiten bij elkaar: wonen, werken, leven, natuur en recreatie. En iedere partij claimt haar eigen aandeel op grond van haar eigen ideologie en achtergrond; een gevecht waarbij iedereen strijdt voor zijn eigen vierkante meter en waar ook boeren en tuinders driftig aan meedoen.

In de discussie rondom de wilde zwijnen komt dit feilloos in beeld. Natuurbeheerders staan te juichen bij de herintroductie van het wilde zwijn in Nederland: het is van grote toegevoegde waarde voor de biodiversiteit. Jagers vinden het wel stoer: het schieten van wilde zwijnen is toch net iets anders dan een haas of konijn bejagen, en het staat mooi op het tableau na afloop van de jacht. Boeren vrezen vooral de schade; de schade aan de gewassen kan echt enorm zijn. Ook zijn er risico's op dierziektes die toe kunnen nemen door een grotere populatie van wilde zwijnen. Als er dierziektes uitbreken in de gehouden populatie van bijvoorbeeld varkens, dan treden er allerlei draaiboeken in werking. Maar wilde zwijnen houden zich niet aan draaiboeken en hygiëneprotocollen. En dat is met name veehouders een doorn in het oog. Het voelt voor hen alsof iedereen de lusten accepteert, maar de lasten afwentelt op de boerensector. Deze opvattingen zien we ook terug in discussies over toenemende ganzenpopulaties. De ganzen rusten en broeden in de waterrijke natuurgebieden maar foerageren op het boerenland. De argumenten over en weer die gebruikt worden om de ander te overtuigen, missen vaak inzicht in ander-mans standpunt. 'Dan moet je maar gras zaaien wat minder smakelijk is voor de ganzen,' is zo'n argument.

Maar graswinning is de voedselvoorziening voor het melkvee de komende winter. Als het gras niet smakelijk is, of een lagere voedingswaarde heeft, dan schiet je je als melkveehouder spreekwoordelijk in je eigen voet. Je bent een dief van je eigen portemonnee als je minder rendabele gewassen teelt. Bovendien krijg je de rekening langs een andere weg ook nog eens gepresenteerd, want je hebt meer voer nodig voor een liter melk of kilogram vlees en bent dus minder duurzaam in relatie tot je *carbon footprint*.

De oplossing wordt nu vaak gevonden in gebiedsafspraken: alle partijen gaan aan tafel en maken afspraken over de inrichting van het gebied. Dit gebeurt allemaal vanuit eigen de functie en belangen in de hoop om consensus te bereiken over het eindresultaat. Vaak komt dit helaas neer op een staaltje: 'Wie het hardste roept...?' Ik vraag me af of deze discussie niet fundamenteeler gevoerd zou moeten worden, waarbij we de standpunten vanuit de natuurbeheerethiek, de wilder-nisethiek en de boerenethiek met elkaar bespreken. Als je weet wat de ander drijft, kun je mogelijk eerder komen tot een gezamenlijke oplossing die winst biedt voor alle betrokkenen. Je zou de afweging kunnen maken of in dit specifieke gebied het ene belang groter is dan het andere. Is een claim voor natuur beter te rechtvaardigen in een moerassig gebied dan op vruchtbare landbouwgrond? De vraag is of we deze discussie kunnen voeren als we alleen redeneren vanuit ons eigen belang. Want dan zou een natuurbeheerder het belang van natuur altijd groter vinden dan het landbouwbe-lang. En andersom: een boer of tuinder zou altijd voor-rang geven aan voedselproductie boven inrichting van nieuwe natuur ten behoeve van recreatie of het vergroten van de soortenrijkdom.

Perspectivistische landschapsethiek

In veel gevallen zal de ene functie prevaleren boven de andere. Op andere gebieden is beslist een verwe-venheid van functies mogelijk. Om die afweging te maken, kom ik terug op de perspectivistische land-schapsethiek, waarbij ik graag citeer uit het preadvies van Martin Drenthen:

'Een antwoord op de eerste ethische vraag, die naar een juiste verhouding ten aanzien van een cultuurlandschap waarin zowel natuur als land-bouw een rol spelen, vond ik in een perspectivis-

tische landschapsethiek, die erom vraagt steeds een juist midden te vinden tussen drie manieren waarop de natuur een moreel appel op ons doet. We dienen: zorg te dragen voor wat kwetsbaar is, respect te hebben voor de autonomie van de natuur, in dankbaarheid gebruik te maken van de mogelijkheden die de natuur ons biedt om deze planeet tot een thuis voor onszelf te maken.' (Drenthen, 2019, p.77)

Deze bredere kijk op gebiedsinrichting zou kunnen helpen om weloverwogen standpunten met elkaar te delen vanuit ieders intrinsieke waarden en normen. De discussie zou moeten gaan over wat we willen met een gebied, over de functionaliteit en waarde die we het toekennen. En niet over alle losse issues die nu één voor één de revue passeren, die een deeloplossing vragen en daarmee een integrale afweging in de weg staan. Onze natuur en onze samenleving verdienen beter dan dit soort 'houtje-touwtje' oplossingen. En boeren gaan daarin mee. Verandering is voor hen een gegeven, niet iets nieuws onder de zon.

Een concreet voorbeeld hiervan is het werken aan het Deltaplan Biodiversiteit.¹ Biodiversiteit in Nederland herstelt zich niet vanzelf; het vraagt om een systeemverandering die een gezamenlijke aanpak vereist, met boeren, terreinbeheerders, particulieren, onderzoekers en overheden. Met het Deltaplan Biodiversiteit zetten we ons in voor een Nederland waar mensen én natuur zich kunnen ontplooiën, zodat Nederland een voorbeeld kan worden van een dichtbevolkte delta waar biodiversiteit en economische ontwikkeling samengaan. De ambitie van het Deltaplan is om biodiversiteitsverlies in Nederland om te buigen naar biodiversiteitsherstel. Een economie die gezond is én de natuur heel laat, dat zou nog eens een mooi exportproduct voor Nederland zijn. Laat dit plan als voorbeeld dienen voor de discussies die nog gaan komen.

Jeannette van de Ven is boerin en portefeuillehouder Gezonde Dieren bij LTO Nederland. Daarnaast is zij portefeuillehouder Integriteit bij LTO Nederland en lid van de Fauna Beheereenheid in Noord-Brabant.

Noot

1. Deltaplan Biodiversiteit: <https://www.samenvoorbiodiversiteit.nl/>

Thema: Natuur binnen of buiten het hek

Natuur binnen of buiten het hek?

Een reflectie vanuit bestuurskundig perspectief

Hens Runhaar

Ethische vraagstukken rondom natuurbeheer en veehouderij zijn niet alleen interessant voor milieufilosofen, maar zeker ook voor bestuurskundigen. Zij beschouwen de problematiek, zoals uiteengezet in het preadvies van Martin Drenthen, als onderdeel van het bredere vraagstuk van sturen naar een meer duurzame en biodiverse landbouw. Voor bestuurskundigen is het daarbij niet zozeer een probleem dat er verschillende ethische perspectieven zijn op de relatie veehouderij en natuur, maar is de uitdaging hoe daarmee om te gaan.

Kanttekeningen

Het startpunt van het preadvies is 'de nadelige invloed van veehouderij op de natuur en biodiversiteit, en hoe de verhouding tussen veehouderij en natuur ethisch gedacht kan worden' (Drenthen 2019, 1). Dat is een te absoluut gestelde en niet-neutrale *framing* van het vraagstuk die geen recht doet aan hoe veehouderij, natuur en biodiversiteit zich tot elkaar kunnen verhouden c.q. veelal (hebben) verhouden. Weidevogels zoals de grutto leven al duizenden jaren in Nederland, maar kenden medio 20^e eeuw een piek, die samenhang met de manier waarop destijds melkveehouderij plaatsvond: extensief, met kruidenrijke graslanden, natuurlijke bemesting, en andere factoren. In de huidige graslanden hebben weidevogels veel minder te zoeken, maar doen soorten als de grauwe gans en de kolgans het goed, net als de grote en kleine zilverreiger en de das. Als het gaat om vogels – een hele herkenbare vorm van biodiversiteit in het agrarische landschap – dan spreken de termen 'weidevogels' en 'akkervogels',

maar ook specifieke soorten als ‘boerenwaluw’ voor zich: soorten die kenmerkend zijn voor, c.q. afhankelijk zijn van, agrarisch cultuurlandschap. Dat ze het in de huidige, intensief beheerde landschappen niet zo goed doen, toont dat agrarische cultuurlandschappen een eigen habitat vormen en daarmee in potentie een belangrijke rol spelen voor natuur waarvoor extensief beheer noodzakelijk is (Tschardt et al., 2005).

Een tweede kanttekening betreft de rol van hekken. Graag merk ik op dat deze niet alleen dienen als harde grens tussen natuur en landbouw (c.q. cultuur). De traditionele afrasteringen zoals de hagen uit het Maasheggebied – bedoeld om vee binnen en roofdieren buiten te houden – zijn ecologisch gezien zeer waardevol, omdat ze een bijzondere habitat vormen voor onder meer vele soorten vogels en zoogdieren (zie bijvoorbeeld Maes, 2006). Daarom is er vanuit NGO’s zoals de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, gemeenten en andere actoren zeer veel tijd, geld en moeite gestopt in het herstellen van de hagenstructuur. Ofwel: het hek als natuur.

De relatie tussen veehouderij en natuur moet daarom genuanceerd worden. In plaats van te spreken van absolute tegenstellingen is de vraag eerder hoe beide meer in harmonie met elkaar kunnen worden gebracht. Hieronder reflecteer ik op de vraag waarom de aanwezigheid van verschillende, deels strijdige ethische perspectieven, die zoektocht bemoeilijkt.

Pluriformiteit in ethische perspectieven als bestuurskundig vraagstuk

Ten eerste kunnen te ver uiteenlopende ethische perspectieven leiden tot aantasting van de legitimiteit van de veehouderij of tot beleid gericht op beperking van de negatieve (ecologische) effecten daarvan. Het negatieve imago van de intensieve veehouderij dat leeft onder een deel van de Nederlandse bevolking (Agri-matie, 2015), suggereert dat dit een reëel probleem is.

Ten tweede, en voortvloeiend uit het eerste, kunnen strijdige ethische perspectieven leiden tot conflict en tegenwerking in plaats van samenwerking, waardoor de co-existentie van mens en dier op het spel kan komen te staan. Een voorbeeld buiten de veehouderij betreft het jarenlange gesteggel rondom herstelmaatregelen van de palingstand in Nederland, waardoor lange tijd geen maatregelen werden getroffen

en in de tussentijd de palingstand in een steeds kritiekere situatie belandde (Van Herten en Runhaar, 2012). Voor- en tegenstanders van een beperking van de palingvisserij bleken het niet alleen vanuit hun primaire belangen met elkaar oneens te zijn, maar ook vanuit ethische overwegingen. Voorstanders hamerden op het voorzorgsbeginsel: zo lang niet duidelijk is wat precies de oorzaken zijn van de afname van de palingpopulatie, moet in elk geval één oorzaak – visserij – aan banden worden gelegd. Vissers meenden daarentegen dat zij door het uitzetten van jonge paling juist konden bijdragen aan duurzame palingvisserij en dat de palingvisserij onderdeel was van de culturele identiteit van Nederland. Hier botsen een ecologisch, of ‘stewardship’, perspectief met een antropocentrisch perspectief (Van Herten en Runhaar, 2012).

Conflicterende ethische perspectieven rondom de omgang met natuur hebben vaak dieperliggende oorzaken die het overbruggen van verschillen in ethische perspectieven verder kunnen compliceren. Uit literatuur over ‘human-wildlife interactions’ weten we dat mens-dier conflicten vaak óók mens-mens conflicten zijn. Zo blijkt dat mensen (waaronder boeren) minder geneigd zijn om schade door beschermde dieren te accepteren als zij weinig vertrouwen hebben in de overheid die verantwoordelijk is voor die beschermde status (Dickman, 2010). In een controversie tussen jagers en natuurbeschermers rondom het illegaal doden van blauwe kiekendieven (die door jagers worden beschuldigd van predatie op ‘hun’ korhoenders) blijkt een klassenstrijd een rol te spelen: natuurbeschermers zijn niet alleen tegen jagen ‘an sich’, maar zijn ook kritisch omdat het een ‘hobby voor de rijken’ is (Pellegrom, 2018).

Ten derde zijn ethische perspectieven niet statisch, maar veranderen zij in de loop van de tijd, wat impliceert dat er geen generieke oplossingen zijn voor de omgang met verschillen tussen ethische perspectieven. Zo was het vroeger algemeen geaccepteerd dat dassen werden gedood voor vet of vacht of dat ze werden gevangen voor hondengevechten. Tegenwoordig is dat (gelukkig) anders. Voor een deel hangt dat ook weer samen met een toenemende afstand tot het platteland; steeds meer mensen wonen in steden en zijn onbekend met het rurale leven (Runhaar et al., 2015).

Oplossingsrichtingen

Het identificeren van conflicterende perspectieven is eenvoudiger dan de vraag beantwoorden hoe ermee om te gaan. Een zoektocht naar een ‘superieur’ perspectief dat conflicterende perspectieven met elkaar verbindt, lijkt me geen haalbare kaart. Het idee van een superieur perspectief komt wat mechanistisch over (alsof er een hogere hand is die dit zou kunnen verzinnen en opleggen) en lijkt niet altijd realistisch, zeker niet als er achter conflicterende ethische perspectieven andere conflicten schuilgaan. Wat dan te doen in meer praktische zin om een duurzame co-existentie tussen mens en dier te bevorderen?

Wanneer verschillen niet zo groot zijn en onderliggende fundamentele sociale factoren geen rol spelen, kan informatie bijdragen aan begrip voor andere ethische perspectieven. Het kan echter óók het eigen gelijk versterken (zie Runhaar et al., 2019). Een andere oplossingsrichting is de ‘gebiedsgerichte benadering’ die recent is voorgesteld door de Maatschappelijke Adviescommissie Faunaschade.¹ Deze aanpak vormt een praktische invulling voor de communicatieprocessen die Drenthen in de conclusies van het preadvies noemt. De gebiedsgerichte benadering is erop gericht in een vroeg stadium met stakeholders in een bepaald gebied te overleggen om mogelijke schade door beschermde dieren te voorkomen, te verminderen en/of te compenseren. Door gebiedsgericht te werken, wordt de vreedzame co-existentie tussen mens en dier bevorderd door stakeholders met verschillende (ethische) perspectieven samen te brengen, wederzijds begrip te kweken, te werken aan een gezamenlijke probleemdefinitie en te zoeken naar creatieve en acceptabele oplossingen. Op die manier zou moeten worden voorkomen dat er pas maatregelen worden genomen wanneer schade onacceptabel wordt en het draagvlak voor de desbetreffende dieren wordt ondermijnd. Ervaringen met participatieve, gebiedsgerichte planvorming die in de jaren '90 in zwang raakte, suggereren dat deze aanpak voor meer draagvlak kan zorgen dan wanneer belanghebbenden pas in een laat stadium met plannen worden geconfronteerd (zie bijvoorbeeld Overbeek & Selnes, 2002).

Soms is enige maatschappelijke en/of politieke druk nodig om stakeholders bijeen te brengen om een oplossing te vinden. Een voorbeeld uit de veehouderij

betreft het Convenant Weidegang: een brede coalitie die zich committeerde aan het doel de afnemende weidegang van koeien een halt toe te roepen. Zuivelbedrijven, boerenorganisaties, retail en andere ondernemers, overheden en NGO's, verbonden zich om uiteenlopende redenen en niet altijd vanuit dezelfde ethische perspectieven en belangen – dierenwelzijn, imago, commerciële kansen – aan het convenant. Desondanks was het committeren aan toenemende weidegang een oplossing die binnen de verschillende ethische perspectieven paste.

Een meer fundamentele manier om veehouderij en natuur met elkaar te verenigen, is door te zoeken naar vormen van landbouw waarbij *met* in plaats van *tegen* de natuur wordt gewerkt. Het gaat dan om concepten zoals ‘agro-ecologie’ of ‘natuur-inclusieve landbouw’, als een derde weg tussen *land sparing* en *land sharing* en die raakt aan wat Drenthen ‘boerenethiek’ noemt. Deze vormen van landbouw combineren een functioneel en arcadisch natuurbild. Een overstap naar dit soort vormen van landbouw is echter weerbarstig vanwege botsingen met andere ethische perspectieven (‘Nooit meer honger’, ‘Nederland voedt de wereld’, etc.).

Concluderend

Het vraagstuk van het vinden van een balans tussen natuur en landbouw is complex – en verschillen tussen ethische perspectieven vormen één kant van de problematiek. Conflicten tussen ethische perspectieven kunnen sturing op meer duurzame en biodiverse landbouw in de weg staan en dienen daarom expliciet aandacht te krijgen. Om tegenstellingen te overbruggen, is het niet per se nodig om naar een nieuwe ethiek toe te werken (als dat al haalbaar is), maar dienen oplossingen te worden gevonden die passend en acceptabel zijn binnen de relevante ethische perspectieven.

Hens Runhaar is buitengewoon hoogleraar Beheer van biodiversiteit in agrarisch landschap aan de WUR en universitair hoofddocent Sturing op natuur en biodiversiteit aan de UU.

Noot

1. Maatschappelijke Adviescommissie Faunaschade: <https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/02/Advies-Faunaschadebeleid-definitief.pdf>

Literatuur

- Agrimatie (2015) Burgers zijn positief over de land- en tuinbouw, <https://www.agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2290&themaID=2271>.
- Dickman, A.J. (2010) Complexities of conflict: The importance of considering social factors for effectively resolving human-wildlife conflict, *Animal Conservation*, 13 (5), pp. 458-466.
- Maes, B. (2006) (red.) *Rapport Inventarisatie Maasheggen*, Firma Heggen/Ecologisch Adviesbureau Maes, in opdracht van gemeente Boxmeer, <http://www.ecologischadviesbureaumaes.nl/317.pdf>.
- Overbeek G. & T. Selnes (2002) *Maatschappelijk en bestuurlijk draagvlak voor landschapontwikkeling op lokaal niveau*, Den Haag: LEI, <http://edepot.wur.nl/42222>.
- Pellegrom, Q. (2018) *The politics of raptors. Thirty years of conflict and cooperation: negotiating a way forward for the Hen Harrier?* Master thesis Forest and Nature Conservation, Wageningen University, Wageningen.
- Runhaar, H., M. Runhaar & H. Vink (2015) Reports on badgers *Meles meles* in Dutch newspapers 1900-2013: same animals, different framings? *Mammal Review*, 45 (3), pp. 133-145.
- Runhaar, H., P. Runhaar, M. Bouwmans, S. Vink, A. Buijs & D. Kleijn (2019), The power of argument. Enhancing citizen's valuation of and attitude towards agricultural biodiversity, *International Journal of Agricultural Sustainability*, 17 (3), pp. 231-242.
- Tscharntke, T., A.M. Klein, A. Kruess, I. Steffan-Dewenter & C. Thies (2005) Landscape perspectives on agricultural intensification and biodiversity-ecosystem service management, *Ecology Letters*, 8 (8), pp. 857-874.
- Van Hertfen M. & H. Runhaar (2012) Het controversiële beleid rondom de paling. Een discoursanalyse, *Milieu, Het Dossier*, 17 (5), pp. 49-54.

Thema: Natuur binnen of buiten het hek

“Sinds het Antropoceen is de natuur alleen maar wilder geworden.” Bernice Bovenkerk in gesprek met Martin Drenthen

Sanne van der Hout

Het laatste referaat op het NVBe-Jaarsymposium werd gehouden door milieufilosofo Bernice Bovenkerk. De vele vragen die zij op Martin afvuurde, konden binnen het tijdsbestek van het symposium slechts gedeeltelijk worden beantwoord. Deze bijdrage is een bewerking van een dialoog waarin de twee milieufilosofen met elkaar van gedachten wisselen over de vragen die tijdens het symposium onbeantwoord bleven.

Natuur is overal

Toen Bernice Martins preadvies las, wist ze aanvankelijk niet wat ze hier nog over kon vragen of aan toe kon voegen. Martin geeft lachend aan dat ze er tijdens haar referaat desalniettemin in slaagde om in 20 minuten 320 vragen op hem af te vuren.

Bernice: Je begint het preadvies met de observatie dat we in het Antropoceen leven, maar je gaat daar verder niet uitgebreid op in. Ik zou je graag willen uitnodigen om te reflecteren op de implicaties van het Antropoceen voor onze toekomst, en dan met name op twee vlakken. Ten eerste op praktisch vlak. In het Antropoceen zie je een grote stijging van de wereldbevolking. Wat betekent dit voor hoe we ons voedsel produceren en consumeren en voor de mogelijkheid van min of meer harmonieuze co-existentie met wilde dieren? De groeiende wereldbevolking betekent immers ook dat er steeds meer aan wildheid geknaagd gaat worden.

Martin: Om te beginnen: voor mij was het Antropoceen

vooral een aanleiding om opnieuw na te denken over de schemata die we in ons hoofd hebben. Dat is ook het belangrijkste punt waar ik mij op focus in het preadvies: hoe wij in ons denken natuur en mensenland tegenover elkaar plaatsen, en er eigenlijk in al onze managementplannen van uitgaan dat we die twee netjes uit elkaar kunnen houden. Het Antropoceen betekent enerzijds dat er geen pure natuur is. Maar het betekent anderzijds ook dat wat wij traditioneel 'natuur' noemen, steeds dieper in de poriën van het mensenland zit. Dat is waarschijnlijk altijd zo geweest, alleen hebben wij onszelf lang proberen wijs te maken dat er een soort mensendomein is dat zich volledig laat controleren. We ontdekken nu eigenlijk steeds meer dat dat onhoudbaar is. Niet alleen in praktische zin, omdat wilde dieren de kieren van het hek altijd weten te vinden, maar eigenlijk veel radicaler: we hebben ontdekt dat wij zelf ecosystemen zijn die alleen maar kunnen bestaan dankzij andere soorten die in hetzelfde veld leven. Datzelfde geldt voor onze landbouwsystemen: die kunnen alleen maar bestaan door de biodiversiteit die in de bodem zit. Natuur is overal, dat is tegenwoordig mijn 'catch phrase'. Stop maar eens met het onderhouden van je huis en je zult na 10 jaar zien dat er van alles leeft wat het gewoon begint op te eten en vorm te geven. Dus: als natuur en cultuur al een tegenstelling vormen, dan is cultuur hetgeen wat wij steeds proberen vorm te geven en proberen te beheersen. En natuur bestaat uit die krachten die die vormgeving weer uitdagen en ondermijnen. Dan wordt het een veel dynamischer relatie. En ik denk dat het inzicht van het Antropoceen precies dát is: dat we ons beeld van onze relatie ten opzichte van andere organismen radicaal moeten herdenken. En dat het betekent dat natuur niet meer dat harmonieuze 'ding' is dat eventueel door de mens verstoord zou kunnen worden en wat de mens vervolgens ook weer moet repareren, maar dat het die tegenkracht is waar we voortdurend mee verwickeld zijn.

Bernice: Deze manier van denken kan implicaties hebben die ik persoonlijk wel lastig vind: als natuur overal is, waarom zouden we natuur dan nog gaan beschermen in gebieden en daar als mensen buiten blijven?

Martin: Niet omdat het natuur is, maar om andere redenen: omdat het biodivers is, omdat het een huis is van andere soorten die nergens anders kunnen leven ... Je

moet dus veel specifiekere worden en dan is dat woordje 'natuur' niet meer zo betekenisvol. Je zult veel concreter en veel preciezer moeten aangeven wát je wilt beschermen en waaróm je dat wilt. En het is zeker niet evident dat je de natuur als tegenkracht wilt beschermen. Sinds het Antropoceen is de natuur in zekere zin alleen maar wilder geworden. De mens heeft voor een groot gedeelte de stabiliserende factoren in ecosystemen vernietigd of ondermijnd. De stabiliteit van het Holoceen waarbinnen de mensheid een grote beschaving heeft kunnen opbouwen, zijn we nu zelf actief aan het weghalen. Dat was anders ook wel gebeurd, maar misschien had het dan nog een paar duizend jaar geduurd.

Bernice: Dus dan vat je 'wild' op in de zin van 'onvoorspelbaar'.

Martin: Ja, precies: onvoorspelbaar en oncontroleerbaar.

Die tegenkracht van de wilde natuur wordt alleen maar groter. En het is helemaal niet evident dat we daar blij mee moeten zijn. Maar het stelt ons wel op de proef. Mijn uitgangspunt in dit preadvies is: ik ga af op wat wij zeggen belangrijk te vinden en wij zeggen het belangrijk te vinden dat de natuur wordt beschermd. We zijn zelfverklaarde ecocentristen. We hebben behoorlijk radicale wetgeving aangenomen en verdragen ondertekend waar we ons vervolgens niet aan houden. Maar kennelijk wil iets in ons dat wel, of vindt iets in ons dat wij dat zouden moeten willen. En nu wordt dit getest. Nu komen we in een situatie waarin zal blijken wat onze woorden waard zijn. Die hele situatie kun je het Antropoceen noemen.

De dieren betalen de prijs

Martin ziet de wolf als het dier bij uitstek dat de spanningen binnen het Antropoceen blootlegt. De wolf spoort ons aan om na te denken over onze relatie met de natuur. Het dier confronteert ons met de vraag: hoe zou die relatie eigenlijk moeten zijn?

Martin: De wolf is een respectabele tegenstander die net zo slim is als wij. Alles wat wij met andere soorten doen om ze te controleren, dat lukt bij de wolf vroeg of laat niet, omdat het dier slim genoeg is om onze trucs te doorzien en te ondermijnen. Dat stelt ons op de proef en dat vind ik spannend.

Bernice: Dat sluit ook wel aan bij een tweede implicatie van het Antropoceen die ik je graag zou willen voorleggen. Wanneer je mensen meer decentreert in het

Antropoceen, dan moet je de ‘agency’ van dieren ook meer serieus gaan nemen.

Martin: Dat decentreren vind ik interessant. En tegelijkertijd denk ik: in de ethiek zal je een zeker antropocentrisme nodig hebben, want ethiek is wat ons als mensen bezighoudt. Dat gesprek hebben wij onder elkaar, en niet met dieren. We hebben het wel óver dieren, we kunnen proberen ons in dieren te verplaatsen, maar dan zijn wij het die dat doen.

Bernice: Een moeilijkheid in het Antropoceen is ook dat het onderscheid tussen wild en gedomesticeerd steeds lastiger wordt. Als de bevolking groeit en het menselijk leefgebied zich uitbreidt, wordt de groep liminale dieren¹ steeds groter. De wolf is dan ergens nog een gemakkelijk dier, omdat die inderdaad iets in onze verbeelding prikkelt. Maar een rat is een voorbeeld van een liminaal dier waar we veel meer moeite mee hebben. Hoe kunnen we daar dan mee co-existeren?

Martin: Dat doen we feitelijk natuurlijk al duizenden jaren. Bij de wolf is het nu heel concreet zaak om ervoor te zorgen dat het géén liminaal dier wordt en dat hij niet aan mensen went. Op dit moment vormen fotografen naar mijn idee de grootste bedreiging voor de wolf. Het gevaar is dat het dier went aan menselijke aanwezigheid, zijn schuwheid kwijtraakt, en dingen gaat doen die mensen niet acceptabel vinden. Dat zou het einde betekenen van de wolf. Amerikaanse wildparken zijn gereserveerde plekken waarvan wordt gezegd: dit is het huis van beren of andere wilde dieren en de mens hoort zich hier als een gast te gedragen. ‘A fed bear is a dead bear,’ weten ze daar. Dus als jij op een camping in een wildpark in British Columbia eten laat slingeren, dan krijg je een fikse boete en riskeer je een levenslange ‘ban’ op zo’n camping.

Bernice: Maar nu lijkt alsof via de achterdeur toch weer dat onderscheid tussen de mensen- en dierenwereld naar binnen wordt gesmokkeld.

Martin: Er zijn natuurlijk plekken waar wij ervoor hebben gekozen om bezoekers te zijn. Dat is geen metafysisch onderscheid, maar een praktisch onderscheid. Ik zou willen dat die deugd van ‘je eten niet laten rondslingeren omdat je daarmee de beren domesticeert’, ook de stad in wordt gehaald. Waarom zijn mensen boos op meeuwen? Die meeuwen komen de stad in, omdat iedereen zijn afval maar laat slingeren. Als we dat niet doen, dan is dat conflict er

niet. Maar de meeuwen zijn degenen die de prijs betalen van het conflict, niet de mensen.

Eigenwijze dieren

Bernice verwijst naar een initiatief waarin kraaien worden getraind om sigarettenpeuken op te ruimen. Ze krijgen de opdracht de peuken naar een bepaalde plaats te brengen en krijgen zaadjes als beloning. De kraaien krijgen dus gezond eten en zorgen er tegelijkertijd voor dat het milieu wordt opgeruimd. Bernice vindt het een interessant idee, maar weet nog niet zo goed wat ze ervan moet vinden.²

Martin: Het idee staat mij enorm tegen. Ik houd van eigenwijze dieren en ik wil dat dieren de kans krijgen om zand in onze machines te gooien. Dat is toch een soort morele grondervaring: het kan toch niet zo zijn dat wij mensen als enigen bepalen wat er gebeurt op deze planeet? Daarom vind ik de wolf ook een bemoeidigend dier, omdat die zich niet naar onze plannen voegt. Het wordt natuurlijk lastiger als het gaat om soorten die daadwerkelijk levensbedreigend voor ons zijn, dan is zo’n houding heel moeilijk vol te houden.

Bernice: Maar zijn die hekken waar jij in het preadvies over schrijft niet net zo goed een managementingreep die wij doen? Dan bepalen wij weer waar het hek komt te staan.

Martin: Ja, maar dat doen we altijd. Sommige mensen zeggen: ‘Wij zijn niet tegen de wolf, zolang hij maar in de wilde natuur blijft.’ Daarmee veronderstellen ze dat er twee gescheiden werelden bestaan waartussen een onoverbrugbare, welhaast metafysische kloof bestaat. Daar verzet ik me heel sterk tegen. In mijn preadvies leg ik uit dat je die hekken niet moet zien als een harde scheiding tussen de natuur en de mens. Ik zeg: dat hek staat gewoon middenin de wereld waar wij allemaal in leven. We moeten zo’n hek zien als een middel om te onderhandelen over de verdeling van ruimte. Ik ben geneigd om domesticatie te zien als een eenzijdige relatie waarin de mens de randvoorwaarden stelt en net zo lang interacteert met een dier tot het zich voegt naar wat de mens graag van het dier wil. Ik denk dat dat bij die hekken niet aan de orde is. Die hekken brengen geen absolute scheiding tussen werelden aan, maar zijn slechts een manier om tegen een dier te zeggen: je kunt hier beter wegblijven want anders krijg je problemen, het is een vorm van

‘nudging’. Maar zodra er niet genoeg reëen zijn op de Veluwe, dan kan die wolf niet anders dan zich aan de schapen vergrijpen en dan zal die een manier vinden om dat hek te ontlopen.

Bernice: Maar wolven gaan toch wel in de eerste plaats voor wat ze gemakkelijker vinden. Dus zodra zij toegang hebben tot die schapen, gaan die er gewoon aan.

Martin: Natuurlijk! Nu nog niet, maar als er straks jonkies komen, gaan die nieuwe dingen uitproberen: dat is wat jongeren doen en voor wolven is dat niet anders. Dat is nou ook waarom ik denk dat het zo belangrijk is dat de overheid hier proactief in optreedt. Als schapen worden gegrepen door een wolf, en dat wordt aange-toond met DNA, dan krijg je een schadevergoeding van de overheid. Recentelijk is er een nieuwe stap gezet waarbij de overheid ook betaalt voor preventieve maatregelen. In gebieden die als ‘wolfgebied’ zijn aangewezen, kun je nu subsidie krijgen op elektrische hekken en schrikdraad. En er zijn vrijwilligersgroepen die je daarbij zelfs willen helpen. Hartstikke goed allemaal. Die subsidieregeling geldt voor de komende twee jaar. De suggestie is dat je over twee jaar geen vergoeding meer krijgt voor schapen als jij geen preventieve maatregelen hebt genomen. Als overheid zeg je dus eigenlijk: je moet het zelf maar weten als jouw schapen door wolven worden opgegeten omdat jij het niet belangrijk genoeg vond om die hekken te bouwen. Dat vind ik eigenlijk niet ver genoeg gaan: ik zou willen dat de overheid het veel meer beschouwt als een collectief probleem, analoog aan hoe wij met volksgezondheid omgaan. Bescherming van schapen is uiteindelijk geen zaak van een individuele schapenhouder, maar van de samenleving als geheel. Net zoals mensen in Amerika boetes krijgen voor het laten rondslingeren van eten in wildparken, zouden er boetes moeten komen op het niet-beschermen van je vee, omdat je daarmee de mogelijkheid ondermijnt van een conflictarm samenleven met de wolf. De Nederlandse overheid heeft zich met internationale verdragen gebonden aan de afspraak om wolven die onze grens over trekken te beschermen en te streven naar een gunstige staat van instandhouding. Dat kan alleen lukken als wolven leren dat schapen geen gemakkelijke prooi zijn.

Bernice: En als boeren het daar ook mee eens zijn, want de huidige regering is wel erg op de hand van boeren, denk ik.

Martin: In het wolvendossier schuift het aardig. Er is een hele hardnekkige kern van boeren die er niet aan wil. Veel van die boeren komen met ideeën die precies te-rugvallen op die scheiding tussen mensenland en natuur. Die zeggen dan: We zijn niet tegen wolven, maar er moeten speciale wolvegebieden en wolfvrije zones worden aangewezen. Als je weet hoe mobiel een wolf is en welke afstanden een wolf in één nacht kan overbruggen – een wolf kan in twee dagen van de ene kant van Nederland naar de andere kant lopen – is het idee om in Nederland wolfvrije gebieden aan te wijzen gewoon volstrekt irreal. Dat gaat opnieuw uit van dat achterhaalde idee dat natuur een plek is waar je een hek omheen kunt zetten en dat de rest mensenland is.

Intieme relaties

Bernice is benieuwd naar Martins visie op liminale dieren. Aan liminale dieren hechten we niet dezelfde waarde als aan de wolf. Kunnen deze dieren ons ook zo confronteren of een spiegel voorhouden? Bernice verwacht van wel, juist omdat ze bij uitstek het Antropoceen belichamen.

Martin: Ik denk dat als je er eenmaal je blik op richt, wel. Maar het eigene van liminale dieren is nou net dat je ze zo moeilijk ziet. Die weten zich namelijk heel goed te verbergen. Ze hebben er nou juist een kunst van gemaakt zich in onze buurt te begeven zonder dat we ze zien. Als je eenmaal met die ogen kijkt, dan zie je het bij liminale dieren, maar dan zie je het ook bij huisdieren. Katten zijn een goed voorbeeld. Er zijn van die onderzoeken waarin ze katten weken achter elkaar hebben gevolgd met cameraatjes op hun hoofd. En wat blijkt? Katten maken onder elkaar de meest rare geluiden die wij als mensen nog nooit hebben gehoord. Ze mekkeren, blaffen, en doen allemaal rare dingen, maar miauwen doen ze niet. Miauwen is wat een kitten naar een volwassen poes doet en wat een kat doet naar zijn baasje, omdat hij weet dat hij dan dingen gedaan kan krijgen. Er zijn zelfs onderzoeken over een of andere parasiet die van muizen op katten overgaat. Die parasiet zorgt ervoor dat muizen zich minder voorzichtig gedragen, waardoor ze sneller worden opgegeten door een kat.³ Dan kunnen ze zich in de kat vermenigvuldigen en via kattenuitwerpselen wordt die parasiet dan verspreid. Maar volgens sommige theorieën kunnen dezelfde parasieten, wanneer ze

op mensen worden overgedragen er zelfs voor zorgen dat mensen zich anders gaan gedragen ten opzichte van katten. Dus dat ‘Kroelie kroelie kroelie’ ben je niet zelf, maar is het virus dat je met je meedraagt. Het verband tussen kattenliefde en de parasiet is nooit overtuigend aangetoond, maar het lijkt vast te staan dat die parasiet ook menselijk gedrag kan veranderen.⁴ Op die manier hebben we dus hele intieme relaties met organismen waar we ons helemaal niet van bewust zijn en worden wij ook door hen gebruikt. Er wordt voortdurend aan onze stoelpoten gezaagd. Ik zou willen dat we ons daarmee meer uiteen gaan zetten en dat spel weer leren spelen. Want het betekent ook dat je je meer bewust moet zijn van de spanning: als je wilt samenleven met de natuur, en de natuur weer dichterbij wilt laten komen, betekent dat ook dat je af en toe heel streng ‘Nee’ moet kunnen zeggen. Tenzij je het niet erg vindt om zelf opgegeten te worden, maar dat kan de bedoeling niet zijn. Dus die spanning zou ik willen opzoeken.

Als we die spanning nog eens onderzoeken in de wolvencasus: een van de redenen voor het verzet van mensen tegen de wolf in rurale gebieden heeft er volgens mij mee te maken dat die mensen het gevoel hebben dat pro-wolvenmensen alleen maar naïeve wolvenknuffelaars zijn die zich niet bewust zijn van de kwetsbaarheid van de mens tegenover de natuur. En dan lees je op Facebookgroepen dingen als: ‘Ja, wacht maar. Over 10 jaar als jullie kinderen worden aangevallen door wolven, dan zullen jullie nog een keer terugdenken aan onze waarschuwingen.’ Ik denk dat ze dáár een punt hebben en dat er een serieus gesprek nodig is over de spanningen die het samenleven met andere soorten onherroepelijk met zich meebrengt. Tegelijkertijd zal in zo’n gesprek ook blijken dat veel mensen, mezelf inclusief, niet zozeer voor de wolf zijn uit naïviteit, maar om andere redenen. Bijvoorbeeld vanuit het rechtvaardigheidsbeginsel dat je niet met goed fatsoen aan iemand in India kunt vragen om met de tijger samen te leven of aan iemand in Afrika met de olifant, als wijzelf niet bereid zouden zijn om schrikdraad te spannen of elektrische hekken te plaatsen.

Bernice: Over de olifant las ik trouwens een heel interessant artikel. Onderzoekers uit Nederland hebben bedacht dat als je rondom menselijke nederzettingen

in Afrika bijenkorven hangt, de olifanten daar niet komen. Die zijn bang voor bijen.⁵

Martin: Klopt, er is wat dat betreft veel mogelijk. Maar je kunt dit alleen doen als je er tegelijkertijd voor zorgt dat de dieren een reëel alternatief hebben. Dus toegepast op de wolf: je kunt de wolf best afschrikken om zich aan schapen te vergrijpen, maar dat werkt alleen als je er tegelijkertijd voor zorgt dat er gebieden zijn met wilde prooidieren waar ze niet elke twee minuten worden lastiggevallen door iemand met een telelens.

Bemoeizorg

Bernice geeft aan dat het aanbieden van een alternatief ook te maken heeft met rechtvaardigheid.

Bernice: Ik denk overigens dat dat heel lastig is in Nederland. Als je kijkt naar de Oostvaardersplassen: mensen kunnen het gewoon niet aanzien dat de grote grazers verhongeren, die kunnen niet met wildheid geconfronteerd worden.

Martin: Die vinden dat wij overal verantwoordelijk voor moeten zijn. Het is natuurlijk ook een soort doorgedraaide verantwoordelijkheidsleer. Ik heb dat in mijn preadvies uitgewerkt in termen van een perspectivistische landschapsethiek. In het kader van mijn Vidi-project heb ik eerder samen met Glenn Deliége het idee verkend dat natuurbescherming zich tegenwoordig afspeelt in de spanning tussen verschillende ethische perspectieven. In Nederland heeft de natuurbescherming zich traditioneel altijd op zorg voor de kwetsbare natuur gericht. Dat is natuurlijk ook belangrijk: dat wat kwetsbaar is, moet beschermd worden. Daar kun je niet tegen zijn. Maar in de nieuwe ‘rewilding ethiek’ wordt aangegeven dat die zorg ook tot paternalisme kan leiden, of zoals we dat in de gezondheidszorg ‘bemoeizorg’ noemen. Je moet op een gegeven moment ook terughoudend kunnen zijn en respect hebben voor wat zich voordoet zonder dat jij er verantwoordelijkheid voor draagt.

Bernice: Ik vind het ook interessant dat jij beschrijft dat zij dat van elkaar ook echt accepteren: de natuurbeschermers en de wildernismensen.

Martin: Meestal pas als je ze daartoe uitdaagt. Ook in het Oostvaardersplassendebat zag je dat de verschillende groepen elkaar verketterden: de plantjesmensen verweten de dierenmensen dat de plantjes werden vertrapt en de dierenmensen verweten de plantjes-

mensen dat ze aan het tuinieren waren en de wilde dieren voortdurend aan banden legden. Als je dan een plantjesmens confronteert met de vraag: 'Iemand zegt dat jij alleen maar aan het tuinieren bent,' dan zal hij zeggen: 'Ja, dat is uiteindelijk niet mijn bedoeling. Het moet niet tuinieren zijn, het moet wel nog steeds natuur zijn.' Of als je tegen een dierenmens zegt: 'Iemand zegt dat jij onverschillig bent voor wat er met de plantendiversiteit gebeurt,' dan is de reactie: 'Nee, want als er straks echt alleen maar brandnetels komen, dat kan natuurlijk geen goede oplossing zijn.' En dan blijkt dus dat beide partijen uiteindelijk die andere morele ervaring erkennen. Natuurbescherming zit in die spanningsverhouding tussen zorgen en loslaten.

Boerenethiek

In zijn preadvies heeft Martin proberen aan te geven dat we misschien wel op dezelfde manier moeten nadenken over de boerenethiek. De ethiek maakt het zichzelf te gemakkelijk door te doen alsof wij geen voedsel hoeven te verbouwen.

Martin: Een oprechte uitspraak van een boer kan dan zijn: 'Maar het is toch zonde van de vruchtbare grond dat je die zou verwaarlozen?' Het is heel gemakkelijk om dat af te doen als een vorm van antropocentrisme, maar aan de andere kant valt niet te ontkennen dat we ons eten ergens vandaan zullen moeten halen, tenzij je zegt dat de mens zichzelf zou moeten laten uitsterven, maar dat lijkt mij een rare positie om te verdedigen. En er zijn nu eenmaal plekken die heel geschikt zijn voor menselijke voedselverbouwing. Zouden we daar niet dankbaar voor moeten zijn? Bovendien hoeven we de rest van de planeet niet zo te belasten als we deze plaatsen voor onze voedselproductie gebruiken. Ik heb die morele ervaring verwoord als 'Dankbaarheid voor de vruchtbaarheid van de aarde'. Als je uitgaat van die ervaring, maar ook oog wilt hebben voor die andere aspecten van het landschap, dan zeg je: Ik moet dankbaar gebruik maken van wat zich als vruchtbaarheid aandient, maar met respect voor de wildheid die je niet wilt ondermijnen, en respect voor de kwetsbaarheid van de bodem. De natuurzorgethiek en wildernisethiek stellen beide dus een grens aan de boerenethiek. Je krijgt dus een gesprek tussen drie verschillende perspectieven die elkaar als het ware matigen. Het resultaat is niet zozeer een gulden mid-

denweg, maar een spanningsvol gesprek waarin die verschillende stemmen elkaar voortdurend uitdagen en ons er zo aan herinneren dat we het onszelf ethisch niet te gemakkelijk moeten maken.

Bernice: Ik heb nog wel een aantal vragen over die boerenethiek. Aan de ene kant vind ik het heel terecht dat je zegt: je moet het je niet te idealistisch voorstellen, we moeten ook ergens ons eten vandaan halen. En die dankbaarheid, daar kan ik ook nog wel inkomen. Maar in het preadvies lijkt je een beeld te schetsen van een vrijgevege natuur die ons de mogelijkheid biedt om voedsel te verbouwen. Wat voor soort natuurbeeld zit daarachter? Het lijkt heel teleologisch, alsof de natuur er voor ons is, en dat vind ik toch wel weer behoorlijk antropocentrisch en functioneel. En in die zin vraag ik me af: in het preadvies onderscheid je drie natuurbeelden, waaronder het functionele. In hoeverre wijkt de boerenethiek af van zo'n functionele visie?

Martin: Die visies wijken niet wezenlijk af. Het is niet zo dat ik die posities probeer te herdefiniëren, ik probeer ze in mijn preadvies veeleer te herinterpreteren. Ik probeer te zeggen: deze posities zijn antwoorden op een morele ervaring en als zodanig kunnen ze met elkaar in gesprek komen. En dan gaat het niet om de ideale mix van die drie of iets dergelijks. Ik pleit voor een 'perspectivistische hermeneutische landschapsethiek'. Er zijn drie visies die alle drie antwoord geven op een andere vraag waarmee het landschap ons confronteert. De antwoorden op die verschillende vragen staan in een spanningsverhouding tot elkaar en de strijd tussen die drie verschillende perspectieven zou maatgevend kunnen zijn. Ik probeer elk ethisch perspectief zo sterk mogelijk te maken, en daarom probeer ik in de huid van de boer te kruipen, die zegt: 'Ik vind het van ondankbaarheid getuigen op het moment dat je deze grond niet op waarde weet te schatten.'

Bernice: Maar jij beschrijft het boerenperspectief als een soort midden tussen die wildernis- en beheervisie.

Martin: Nee, zo heb ik het absoluut niet bedoeld. Ik heb het bedoeld als een derde stem in het gesprek over een juiste omgang met het landschap. Zoals de wildernis- en natuurzorg elkaar bekritisieren en elkaar daarmee ook kunnen matigen, zou je die boerenethiek op eenzelfde manier in die dialoog kunnen zetten. Natuurzorg en boerenethiek zijn al heel lang met elkaar in gesprek. Het is niet voor niets zo dat veel traditionele

natuurbeschermers het oude boerenlandschap als ideaal hebben. Dus daar zit een soort affiniteit tussen.

Bernice: Maar in hoeverre gaat dat hele boerenethiek-verhaal op in deze tijden van intensieve landbouw? Ik bedoel: we hebben maar drie procent biologische boeren in Nederland.

Martin: Daar kunnen we heel kort over zijn: niet. Ik probeer een soort ideaaltypische morele perspectieven te articuleren die impliciet voorondersteld lijken te zijn in het huidige discours. Kun je bestaande morele posities zo articuleren dat je ze kunt zien als een antwoord op een morele vraag die zich in een ervaring van het landschap voordoet? Ik vermoed dat ik in mijn preadvies iets articuleer wat raakt aan de wijze waarop veel boeren in het leven staan. Daardoor wordt het mogelijk om een gesprek te voeren over grenzen en mogelijkheden van dat boerenperspectief. Misschien moeten we erkennen: 'Wij snappen dat je dit met goede bedoelingen doet, en we snappen ook nog dat het in zekere zin een goede bedoeling is, maar er zijn ook andere ervaringen waartoe je je moet verhouden.' Bijvoorbeeld: dat gebruik van de kwetsbare bodem de bodem kan uitputten, wat vraagt om een vorm van zorg, of de erkenning dat ons bodemgebruik de ruimte onttrekt aan andere levensvormen, en dat er dus een zekere terughoudendheid geboden is. De wildernisethiek en natuurzorgethiek kunnen die boerenethiek vragen stellen. Maar omgekeerd ook: George Monbiot, die ik in mijn preadvies aanhaal, geeft in zijn boek *Feral* aan dat 'rewilding' natuurlijk niet moet plaatsvinden op plekken die geschikt zijn voor voedselverbouwing, maar juist daar waar de bodem redelijk arm is. Het zou pervers zijn als we dat doen op plekken waar we de bodem nodig hebben om onze hongerigen te voeden.⁶

Bernice: Maar je ziet ook dat er heel veel huizen zijn gebouwd op plekken die heel vruchtbaar zijn. Dat is ook heel problematisch.

Martin: Jij komt steeds met reële voorbeelden en daar moet ik je ook steeds gelijk in geven. Wat ik nu over boerenethiek zeg, zou je misschien zelfs kunnen veralgemeniseren naar antropocentrische ethiek. We hebben natuurlijk niet alleen grond nodig om voedsel te verbouwen, maar ook om te wonen en onze kinderen te laten spelen en ons te kunnen verplaatsen. Het interessante van die landbouw is dat boeren een dia-

loog moeten aangaan. Landbouw bestaat alleen bij de gratie van al die ecologische processen die wij niet in de hand hebben. Wat ik wil, is dat we die spanningen weer gaan inbouwen in onze maatschappelijke structuren. Dat begint met ophouden om te doen alsof natuur en cultuur twee gescheiden domeinen zijn.

De rol van de filosoof

Bernice geeft aan dat filosofen en ethici heel goed met spanningen kunnen leven, maar in de praktijk hebben veel mensen daar heel veel moeite mee.

Martin: De meest opbeurende reactie die ik krijg op mijn werk, bijvoorbeeld van natuurbeschermers, is: 'Goh, nu snap ik eindelijk waar ik elke dag mee worstel.' Deze mensen weten dat wat ze doen, de best mogelijke actie is. En toch wringt er iets. Met een analyse zoals uitgewerkt in dit preadvies kun je hen duidelijk maken waaróm er iets wringt en wát er dan precies wringt. En dat er misschien net andere handelingen zijn die hetzelfde effect hebben, maar wel erkennen dat er iets is wat wringt.

Bernice: Heel vaak worden mensen zo gepolariseerd dat ze alleen maar bezig zijn met het verdedigen van hun eigen standpunt. Dan kun je niet meer toegeven dat er ook een probleem is.

Martin: Maar je kunt dit aankaarten, omdat je filosoof bent. De filosoof is de enige persoon die niet hoeft te handelen. Wij handelen natuurlijk voortdurend, maar dat doen we als burgers. Als filosoof houd ik me met de spanning bezig, niet met de keuze die ik uiteindelijk maak. En tegelijkertijd is dat ook de spanning die eigen is aan de milieu filosofie: we willen niet alleen maar duiden, maar de dingen ook beter maken. Voor een deel doen we dat door vragen te stellen die anders niet gesteld worden, of door op spanningen te wijzen die normaliter worden verdonkeremaand. Maar ik wil geen moralist zijn: dat kunnen activisten, pamflettisten en sommige literatoren veel beter. Daar ontleen ik als filosoof mijn spreekrecht niet aan. Een boswachter die mij laat weten: 'Dankjewel, daar heb ik wat aan. Nou snap ik beter waar ik mee worstel,' daar doe ik het voor.

Deelnemers aan de dialoog

Dr. Bernice Bovenkerk is universitair docent aan de Wageningen Universiteit. Haar interessegebieden zijn

dierethiek – met name de morele status van grens-dieren zoals vissen en insecten, domesticatie van dieren en dierlijke integriteit –, milieufilosofie, klimaatethiek en deliberatieve democratie. Haar huidige onderzoek richt zich op de vraag hoe we dierlijk actorschap serieus kunnen nemen in het Antropoceen.

Dr. Martin Drenthen is universitair hoofdocent milieufilosofie aan het Institute for Science in Society, Radboud Universiteit, Nijmegen. Naast het preadvies schreef hij onlangs het boek 'Natuur in mensenland. Essays over ons nieuwe cultuurlandschap' (KNNV Uitgeverij, 2018), waarin hij de filosofische vragen onderzoekt die samenhangen met actuele controverses over het huidige natuurbeleid, en verheldert hij de morele betekenis van het conflict tussen pleidooien voor wildheid enerzijds, en de verbondenheid met traditionele landschappen anderzijds.

Noten

1. Liminale dieren zijn niet-gedomesticeerde dieren die zich hebben aangepast aan het leven onder mensen, bijvoorbeeld ratten en stadsvogels. Zie ook de bijdrage van Sjaak Swart in dit Podiumnummer.
2. Gaat de kraai peuken rapen? Trouw, 23 oktober 2017. <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/gaat-de-kraai-peuken-rapen~b3b4d1ec/>
3. Gonzalez, L. et al. (2007) Toxoplasma gondii infection lower anxiety as measured in the plus-maze and social interaction tests in rats: A behavioral analysis. *Behavioural Brain Research* 177(1), pp. 70-79.
4. Hoewel het verband met kattenliefde en de parasiet niet overtuigend is aangetoond, wordt algemeen aangenomen dat de parasiet ook menselijk gedrag kan veranderen. Zie Karolinska Institutet: How common 'cat parasite' gets into human brain and influences human behavior. *ScienceDaily*, 6 december 2012. www.sciencedaily.com/releases/2012/12/121206203240.htm.
5. King, L.E., Douglas-Hamilton, I., & Vollrath, F. (2011) Beehive fences as effective deterrents for croppraiding elephants: field trials in northern Kenya. *African Journal of Ecology* 49(4), pp. 431-439.
6. Monbiot, G. (2013) *Feral: Searching for Enchantment on the Frontiers of Rewilding*. Londen: Penguin Books.

Algemeen

Berichten van het Rathenau Instituut

Rosanne Edelenbosch en Geert Munnichs

Het Rathenau Instituut stimuleert de publieke en politieke meningsvorming over de maatschappelijke aspecten van wetenschap en technologie. Het instituut doet onderzoek en organiseert debatten over wetenschap, innovatie en nieuwe technologieën. Op deze plek komen lopende thema's en projecten aan de orde en een vooruitblik op zaken die bij het instituut in de pijplijn zitten.

De aardappel heeft de toekomst

In het kader van het NWO-onderzoeksprogramma Maatschappelijk Verantwoord Innoveren houdt het Rathenau zich sinds drie jaar bezig met een wel heel alledaags product: de aardappel. De aardappel is wereldwijd een van de meest geteelde gewassen. Het dient niet alleen als basis van frites, chips, en de in Nederland klassieke maaltijd AVG (aardappelen, vlees, groente), maar ook als belangrijke grondstof voor de zetmeelindustrie. Nederland is groot in het exporteren van pootaardappelen, en de wereldwijde vraag naar aardappels en aardappelproducten groeit.

Aanleiding voor het Rathenau Instituut om zich hiermee bezig te houden, is de ontwikkeling van een nieuwe methode om aardappels te veredelen, de zogeheten 'hybride' veredeling. Deze natuurlijke manier van veredelen belooft niet alleen een snellere verbetering van aardappels, maar ook de mogelijkheid om aardappels direct uit zaad te laten groeien, in plaats van uit pootaardappels. Dit biedt kansen voor voedselzekerheid en duurzaamheid, twee belangrijke uitdagingen waar de landbouw voor staat.

Hybride aardappels kunnen namelijk sneller worden aangepast aan veranderende klimatologische omstandigheden of aan ziekteverwekkers. Aardappelzaadjes dragen minder ziektes met zich mee dan pootgoed, waardoor er bij de teelt minder chemische beschermingsmiddelen nodig zijn. Bovendien kan

zaad gemakkelijker worden getransporteerd.

Hybride veredeling maakt geen gebruik van genetische modificatie, en de daarvoor geldende, wettelijke restricties zijn er dan ook niet van toepassing op. Inmiddels zijn meerdere Nederlandse bedrijven bezig met het ontwikkelen van hybride aardappels.

Het teeltsysteem achter de aardappel in kaart gebracht

Samen met Wageningen University & Research en de Rijksuniversiteit Groningen heeft het Rathenau Instituut zich gebogen over de vraag hoe deze technologie op een verantwoorde manier kan worden ingezet. Daarvoor hebben we het teeltsysteem achter de aardappel in kaart gebracht.

De aardappel op je bord is het eindresultaat van een ingewikkelde productieketen waarop allerlei krachten van invloed zijn, zoals beleid, veranderende klimaatomstandigheden, en ontwikkelingen op de internationale voedselmarkt. Ook de introductie van een nieuwe technologie als hybride veredeling, aan het begin van de keten, kan invloed hebben op de schakels die volgen.

Het is bijvoorbeeld de vraag wat hybride veredeling zal betekenen voor het soort aardappels dat wordt geproduceerd, de manier waarop aardappels worden geproduceerd, de positie van de Nederlandse sector op de wereldwijde aardappelmarkt en de machtsverhoudingen binnen dit systeem. Omgekeerd zijn deze factoren ook van invloed op de manier waarop een innovatie als hybride aardappelveredeling wordt ingezet, en voor welke doeleinden.

Het is binnen dit krachtenveld niet vanzelfsprekend dat hybride aardappelveredeling haar beloftes waarmaakt. Het Rathenau Instituut heeft daarom samen met een breed scala aan belanghebbenden (partijen binnen de aardappelsector, beleidsmakers, onderzoekers en maatschappelijke organisaties) nagedacht over de economische en beleidsmatige voorwaarden waaronder deze technologie daadwerkelijk kan bijdragen aan duurzaamheid en voedselzekerheid. Dit lukt niet zonder het bedrijfsleven en daarom was het verdienmodel van de Nederlandse aardappelsector een belangrijk aandachtspunt in dit onderzoek.

Drie scenario's voor het jaar 2040

Omdat we te maken hebben met allerlei onzekere ontwikkelingen, hebben we drie prikkelende scenario's voor het jaar 2040 ontwikkeld waarin hybride veredeling steeds een ander ontwikkelingspad kent. Deze scenario's laten zien dat de technologie in zichzelf geen oplossing is, en dat een optimale bijdrage van hybride veredeling aan duurzaamheid en voedselzekerheid vraagt om een aantal voorwaarden. Belangrijk zijn het behoud van een innovatieve markt voor veredelaars, een publieke kennisbasis voor de veredeling en teelt van aardappels, de ontwikkeling van een diversiteit aan rassen die passen bij verschillende teeltsystemen, en duurzaam management van resistenties tegen aardappelziekte.

Het was voor ons een bijzonder project. De focus op één specifiek voedselproduct heeft ons nieuwe inzichten gegeven in de complexiteit, onzekerheid en ambiguïteit van innovatie. De aardappelscenario's worden binnenkort gepubliceerd op onze website.

Algemeen

Nieuws van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid

Myrthe Lenselink en Jan Stalman

Het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG) signaleert nieuwe ontwikkelingen op het snijvlak van ethiek, gezondheid en beleid. Het CEG brengt geregeld signalementen uit en organiseert bijeenkomsten, waarbij u uiteraard van harte welkom bent. De website van het CEG (www.ceg.nl) is een bron van informatie over ethische thema's. U vindt hier alle publicaties evenals actuele informatie over bijeenkomsten. In deze bijdrage geven wij een toelichting op lopende projecten en aankomende bijeenkomsten.

7e Els Borst Lezing op 27 november 2019

Het CEG organiseert op woensdag 27 november de zevende Els Borst Lezing. Dit jaar verzorgt prof. dr. Carlo Leget de lezing. De titel luidt: 'De prijs van de vrijheid. Over de positie van sociaal kwetsbare jongeren met beperkte cognitieve vaardigheden in de samenleving.'

"Een grote groep kwetsbare jongeren kan niet goed meekomen in onze versnellende samenleving en betaalt daar een hoge prijs voor", stelt Leget. "Mede door hun beperkte cognitieve vaardigheden komen ze in groten getale in aanraking met zorg, welzijn en justitie. Willen we hun positie verbeteren, dan zouden we opnieuw moeten nadenken over wat vrijheid anno 2019 betekent en hoe we daar als burgers gezamenlijk nieuw invulling aan kunnen geven. Vrijheid is net als gezondheid geen individuele aangelegenheid, maar een gemeenschappelijk goed."

Carlo Leget is hoogleraar Zorgethiek aan de Universiteit voor Humanistiek (UvH) in Utrecht en bijzonder hoogleraar zingeving en ethiek in de palliatieve zorg namens het Integraal Kankercentrum Nederland

en de Associatie Hospicezorg Nederland. Behalve Leget spreken onder meer prof. dr. Xavier Moonen en dr. Igor van Laere MD PhD. Ook zal er ruimte zijn voor discussie.

De Els Borst Lezing vindt plaats op woensdag 27 november van 14.30 tot 18.00 uur in de Glazen Zaal in Den Haag. Wij nodigen u van harte uit om hierbij aanwezig te zijn. Aanmelden kan tot 20 november via www.ceg.nl.

Drieluik eHealth

Tekorten aan zorgverleners, een vergrijzende samenleving, stijgende zorgkosten: gelukkig hebben we de technologie. Minder bezoek aan de dokter door gebruik van apps, robots als hulp in huis en sensoren om mensen die langer thuis blijven wonen, in de gaten te kunnen houden. Techoptimisten hebben groot vertrouwen in de belofte van diverse toepassingen van eHealth. Maar werken de apps en robots zoals we willen? Wat kunnen ze eigenlijk? En hoe zit het met privacy, verantwoordelijkheden en andere ethische vragen?

Minister Bruno Bruins heeft het CEG gevraagd om drie signalementen uit te brengen over verschillende toepassingen van eHealth: te weten (1) wearables en apps bij preventie, (2) robotisering in de langdurige zorg en (3) het gebruik van sensoren in de context van de Wmo. De eerste twee signalementen in deze reeks zullen rond het einde van dit jaar uitkomen. Contactpersonen: Lucas Cornips en Myrthe Lenselink.

Op de website www.ceg.nl kunt zich inschrijven voor de nieuwsbrief, zodat u optimaal op de hoogte blijft van de werkzaamheden van het CEG. Eventuele vragen kunt u richten aan info@ceg.nl.